

JIŘÍ BRYM—NATALIJA VOLČEK

OBECNÝ VÝZNAM RUSKÉHO IMPERATIVU A JEHO DÍLČÍ [SPECIFICKÉ] VÝZNAMY

Imperativ je v ruštině užitečný v promluvách velmi rozmanitých typů a má v nich celou řadu specifických významů, které jsou všeobecně známy (i nelingvistům), mají v jazyce své ustálené názvy, nevyvolávají žádné pochybnosti, jsou nesporné. Jsou to takové významy jako rozkaz, prosba, rada, dovolení, návrh, přání apod. Tyto významy nejsou vzájemně ztotožnitelné (rozkaz není prosba, rada není dovolení, návrh není přání apod., mají však společného jmenovatele: jsou to vesměs volní projevy (projevy vůle) mluvčího, který daný imperativ pronáší nebo píše. Takových významů je (a uvádí se v lingvistické literatuře) více než 30.

Dále má ruský imperativ významy, které s předcházejícími nejsou ztotožnitelné ani jednotlivě, ani v jejich zobecněné platnosti volního projevu, a to význam podmínkový a přípustkový (typ „Bud' u menja den'gi, ja kupil by televizor“ a typ „Da i bud' u menja den'gi, televizor ja ne kupil by“; význam těchto imperativů bývá označován také jako kondicionálový),¹ význam „dolženstvovanija“² (v promluvách typu „Oni guljajut, a ja *sidi* doma“) a význam prakticky indikativní (v promluvách typu „Nikto ne ždal jego, a on i *pridi*“ — V. V. Vinogradov a po něm mnozí další lingvisté tyto imperativy označují jako zvláštní tvary minulého času).³

Podobná významová charakteristika těchto zvláštních ruských imperativů (ne neodůvodněná a v literatuře o nich silně převažující) je podstatně odlišná od charakteristiky imperativních významů první skupiny. Vzniká tak otázka (dosud

¹ Sr. např. Šachmatov A. A., *Sintaksis russkogo jazyka*, izd. vtoroje, Leningrad 1941, 200—201; *Grammatika russkogo jazyka*, Tom I, Fonetika i morfoložija, AN SSSR, Moskva 1953, 502; Gvozdev A. N., *Sovremennij russkij literaturnij jazyk*, Čast' vtoraja, 1958, 69; Buslajev F. I., *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, Moskva 1959, 368—369; Gošanov I. G., *Morfologija sovremennogo russkogo jazyka*, Moskva 1962, 177.

² Sr. např. Bulachovskij L. A., *Russkij literaturnij jazyk pervoj poloviny XIX veka*, Moskva 1954, 302; Vinogradov V. V., *Russkij jazyk (Grammatičeskoe učenie o slove)*, Moskva 1947, Leningrad, 593; Kalinin I. A., *Morfologija glagola*, Gor'kovskoje knižnoje izd-vo 1957, 70.

³ Sr. Vinogradov V. V., c. d., 601; sr. dále např. *Grammatika russkogo jazyka*, Tom II, Sintaksis, Čast' pervaja, AN SSSR, Moskva 1960, 667; Popova V.—Nicolova R., *K voprosu o transpozicijach imperativa v slavjanskich jazykach*, VIII Međunarodni slavistički kongres, Knjiga referata, Sažeci II, Zagreb 1978, 713.

uspokojivě nezodpovězená), zda ruský imperativ je výrazový prostředek významově jednotný, tj. mající svůj obecný význam, a jestliže ano, pak jaký je to význam, jaký pojem vystihuje jeho význam v libovolném užití.

Jsou názory, že ruský imperativ je výrazový prostředek významově nejednotný, obecný význam nemá, ba i názory, že je vůbec zbytečné a bezúčelné obecný význam (nejen u imperativu) hledat.⁴ Ve většině prací nebo pasáží, pojednávajících o imperativu, tento názor není vyjádřen výslovně, celkové vyznění však jej prozrazuje — je podáván výčet specifických významů bez jejich uvedení na společného jmenovatele.⁵

A jsou i (ne ojedinělé) názory, že imperativ je významově jednotný výrazový prostředek, má obecný význam, avšak jaký je to význam, jaký pojem tento význam vystihuje — v tom zatím není jednoty. V úvahu přicházejí (a v lingvistické literatuře jsou v tomto smyslu zmiňovány nebo výslovně navrhovány) tyto pojmy: rozkaz nebo rozkaz v širokém smyslu,⁶ přání,⁷ vybídnutí,⁸ podnět,⁹ výzva-apel,¹⁰ volný projev (projev vůle),¹¹ arbitrárnost děje,¹² debitivnost,¹³ (vyjádřená) nerealizovanost děje,¹⁴ imperativnost.¹⁵

Důkladnější prozkoumání těchto pojmů však ukazuje, že žádný z nich plně nevyhovuje.

Obecný význam musí mít v poměru k příslušným dílčím významům takové vlastnosti, jaké má každá obecnina v poměru k příslušným jednotlivinám, tedy např. takové, jaké má pojem „tekutina“ v poměru k pojům „voda“, „mléko“, „nafta“, „láh“ apod. Z těchto vlastností je nejdůležitější ztotožnitelnost každé jednotliviny s příslušnou obecninou, tj. že lze říci např. „voda je tekutina“, „mléko je tekutina“ atd. Není-li každý zjištěný specifický význam ztotožnitelný s pojmem, který přichází v úvahu jako obecný význam, pak tento pojem není obecným významem. Nelze-li např. říci, že prosba je rozkaz, nebo lze-li naopak říci, že prosba

⁴ Sr. např. Potebnja A. A., *Iz zapisok po ruskoj grammatike*, Tom I—II, Moskva 1958, 42—44.

⁵ Sem patří i Akad. gr. 1970, sr. *Grammatika sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka*, AN SSSR, Moskva 1970, 355—356.

⁶ Např. K. S. Aksakov, D. N. Ovsjaniko-Kulikovskij; sr. Nemešajlova A. V., *Formy povelitel'nogo naklonenija v sovremennom ruskom jazyke*, UZ Penzenského ped. inst., vyp. 5, 1958, 367—368.

⁷ Sr. Buslajev F. I., c. d., 368.

⁸ Sr. např. Kalinin I. A., c. d., 70—71; van Holk A. G. F., *Universal'nye priznaki povelitel'nych konstrukcij v rusckom i drugih slavjanskich jazykach*, VIII Međunarodni slavistički kongres, Knjiga referata, Sažeci, Zagreb 1978, 334.

⁹ Sr. Šmilauer V., *Novočeská skladba*, Praha 1947, 19.

¹⁰ Sr. např. Svoboda K., *O gramatické modálnosti se zřetelem k souvěti*, Jazykovědné aktuality IX, 1972, 2—3, 21; velmi často se tohoto pojmu užívá k obecnému označení imperativní sémantiky v ústních debatách o imperativu.

¹¹ Sr. např. Gvozdev A. N., *Sovremennij ruskij literaturnij jazyk*, Čast' pervaja, Moskva 1958, 305; Nemešajlova A. V., c. d., 380—381; Šmilauer V., c. d., 19; Svetlik Ja., *O strukturnych tipach imperativnych predloženíj v rusckom i slovackom jazykach*, Zborník Katedry ruského jazyka a literatury Filozofické fakulty UK k 30. výročí vzniku katedry, Univerzita Komenského 1977, 8—9.

¹² Sr. Leška O., *Formální a funkčně-obsahová struktura ruského imperativu (injunktivu)*, Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české, III, Praha 1968, 20—21 a 31—32.

¹³ Sr. Křížková H., *Větná paradigmatica a modalita*, Slavica Slovaca 8, 1973, 20.

¹⁴ Sr. Kotgaj I., *K voprosu ob invariantnom značení form rusckogo imperativa*, Recueil linguistique de Bratislava, volume II, Bratislava 1968, 1967.

¹⁵ Sr. např. Bondarko A. V.—Bulanin L. L., *Ruskij glagol*, Praha 1972, 125; Svobodová H., *Imperativnost a rozkazovací věty*, Československá rusistika XVII, 1972, 2, 59.

není rozkaz, vyplývá z toho zcela jasně s nepopíratelně, že pojem „rozkaz“ není obecným významem nejen imperativu jako celku, nýbrž ani nejběžnějších imperativů, majících takové dílčí významy jako prosba, dovolení a asi 30 ostatních. Lze-li naopak říci, že prosba je volní projev, že i ostatní nejběžnější dílčí významy imperativu jsou volní projevy, vyplývá z toho, že pojem „volní projev“ je obecným významem imperativu v jeho nejběžnějším užití. Ztotožnitelnost každé jednotliviny s příslušnou obecninou pak skýtá možnost jednotného a přesného popisu všech jednotlivostí určité třídy, jejich definování a vzájemné odlišení, a to tak, že použité obecné označení příslušným způsobem specifikujeme, např.: „Pivo je tekutina nahořklé chuti, žluté nebo černé barvy, vyráběná z chmele, sladu a vody“. Tato funkce obecného významu je rovněž nezanedbatelná — hledán je nikoli samoučelně (i když otázka je zajímavá i sama o sobě), nýbrž také proto, aby umožňoval jednotnou klasifikaci daného výrazového prostředku ve všech jeho seberůznějších aplikacích. Obecný význam musí mít samozřejmě ještě další vlastnosti obecniny v poměru k jednotlivinám; pro posouzení výše uvedených pojmů, které přicházejí v úvahu jako obecný význam ruského imperativu, však většinou stačí první — ztotožnitelnost zjištěných specifických významů s těmito pojmy.

Pojem „rozkaz v širokém smyslu“ je sám o sobě dosti mlhavý a tedy sotva použitelný jako východisko definic jednotlivých velmi rozmanitých dílčích významových platností imperativu — spíše by sám potřeboval přesné definování; kromě toho, sotva lze tvrdit, že např. přání, dovolení, návrh, prosba jsou rozkazy (byť i v širokém smyslu).

Pojem „vybídnutí-pobužení“ v sobě nesporně zahrnuje některé známé dílčí významy imperativu — vybídnutími jsou (v plném nebo v jistém smyslu) např. návrh, doporučení, rada, přemlouvání, nabádání, výzva, prosba, požadavek, rozkaz aj.; stačí však, aby jediný nesporný dílčí význam se vymykal, a pojem, přicházející v úvahu jako obecný význam, z úvahy zase odchází; pro pojem „vybídnutí“ jsou to mj. práci imperativy typu „Vyzdoravlivaj“; zde o vybídnutí nemůže být ani řeči — vybízet můžeme jen k tomu, co závisí na vůli, na rozhodnutí vybízené osoby.

Pojmy „výzva“, „apel“ nevyhovují z téhož důvodu; je to jen jeden z dílčích významů, i když má jistou zobecňující kapacitu.

Podnět má ještě širší zobecňující kapacitu než vybídnutí nebo výzva, jako kandidát na charakter obecného významu však rovněž ztroskotává (mj.) na prácích imperativních uvedeného typu, z téhož důvodu jako vybídnutí a výzva.

Přání mluvčího je zřejmě obsaženo v každém z výše uváděné velké (více než 30-členné) skupiny typických specifických významů imperativu — v prosbě, rozkazu, výzvě, radě, varovném napomenutí, nabádání, zapřísahání a dalších. Význam přání lze vystopovat i u imperativů ve zvláštním užití, např. u imperativů podmínkových typu „Bud' u menja den'gi, ja kupil by televizor“. Položíme-li však zde otázku ztotožnitelnosti dílčího s obecným a otázku definovatelnosti dílčího pomocí příslušně specifikovaného obecného, ukazuje se, že přání jako obecnější označení vyhovuje plně jen u části dílčích imperativních významů; u některých zcela nevyhovuje — např. doporučení není (nebo nemusí být) přáním; totéž platí např. o návrhu, o lhostejném svolení aj., nmluvě o mnohých imperativních ve zvláštním užití (o jaké přání by asi mohlo jít např. v promluvě „Nikto ne ždal jego, a on i *pridi*“ nebo v promluvě „Chot' *ubej* menja, ne vspomnju“?).

S pojmem „volní projev (voleizjavenije)“ jsou nesporně ztotožnitelné všechny specifické významy první skupiny — prosba, rada, návrh, rozkaz (zákaz), dovolení,

přání, vybidnutí, podnět, výzva a ostatní — jsou projevem vůle té osoby, která příslušný imperativ pronáší nebo píše. Je s ním ztotožnitelný dokonce i význam některých ruských imperativů ve zvláštním užití. Jsou to především imperativy ve vedlejších větách podmínkových a přípustkových — prokazatelně v nich v podstatě jde o volní akt mluvčího. Jen o dvou typech ruských promluv tedy nelze říci, že imperativem v nich obsaženým je označen volní projev mluvčího (o typu „Oni guljajut, a ja *sídi* doma“ a o typu „Nikto ne ždal jego, a on i *pridi*“), znamená to však, že ani volní projev mluvčího není obecným významem ruského imperativu.

Pojem „arbitrérnost“ není natolik zmezinárodnělý a významově vyhraněný, aby pomohl otázku řešit, vnést do ní jasno. Patří sice do volní pojmové oblasti, je spjat s rozhodováním o realizaci či nerealizaci děje, což je důležité pro význam každého imperativu, je však ne zcela jednoznačný a v použití pro významovou charakteristiku imperativu dokonce vnitřně rozporný. Akademický slovník českého jazyka objasňuje slova „arbitrární“ a „arbitrérní“ jako 1. rozhodčí, rozhodující (příklad arbitrární moc), 2. libovolný (příklad: jednostranné arbitrérní tvrzení). Arbitrární moc je moc rozhodovat o dějích jiných osob, kdežto arbitrérní tvrzení (tvrzení nikoli na základě poznání, nýbrž na základě nepodloženého rozhodnutí) je rozhodnutí o vlastním ději. Vezmeme-li v úvahu Leškovu zjednodušenou (jím zjednodušenou) formulaci „arbitrérnost děje“ nebo „arbitrérní děj“, nelze ji chápat jinak než jako „děj z libovůle“. V aplikaci na imperativ však vzniká otázka: z čí libovůle? z libovůle mluvčího, nebo z libovůle subjektu-adresáta? Pojem „arbitrérnost děje“ obě vzájemně nezotožnitelné věci směšuje, a není tedy nejen obecným významem imperativu, ale ani jeho invariantní významovou složkou — např. při prosbě rozhoduje o ději subjekt-adresát, kdežto např. při dovolení mluvčí. Neměnnou významovou složkou imperativu však zřejmě je arbitrérnost vztahu děje k jeho subjektu. Uvedení děje ve vztah s jeho subjektem, který je zároveň adresátem prosloveného imperativu, je v příslušných promluvách nejrůznějších typů patrně vždy věcí libovůle mluvčího. O. Leška formuluje své (nezkrácené) stanovisko takto: „Základní kategoriální význam imperativních tvarů byl v základu popsán již Karcevským, který jako základní charakteristiku ruských imperativních tvarů vytkl specifický poměr děje k jeho konateli, totiž arbitrérnost vztahu děje ke konateli (adresátu). Arbitrérnost (z hlediska predikační platnosti) je dostatečná významová charakteristika imperativních tvarů a lze ji popsat takto: děj v morfoloické kategorii imperativu mluvčí nejen vypovídá, nýbrž sám ho do predikační úlohy (do predikačního vztahu) klade jako nezávislý na motivačních souvislostech tohoto děje“.¹⁶ Vztah děje ke konateli je ovšem v tomto smyslu arbitrérní nejen v promluvách s imperativem, nýbrž také např. v promluvách s indikativem budoucí časové platnosti (Zítřa mi ten dluh vrátíš a hotovo!) nebo s kondicionálem (Ty bys na jeho místě jednal jinak). Navrhovaná zobecňující významová charakteristika imperativu tedy rámec imperativu ve skutečnosti přesahuje; nesplňuje jednu z nezanedbatelných vlastností obecniny — přiměřenost k příslušným jednotlivinám jako celku (nesmí mít kapacitu ani užší, ani širší).

Debitivnost patrně je invariantní významovou složkou všech typů ruských promluv s imperativem a je argumentem ve prospěch významové jednotnosti ruského imperativu. Nepředstavuje však souhrn všech jeho dílčích významů; ani běžné specifické významy nejsou s tímto pojmem ztotožnitelné — nelze např. říci: rozkaz je debitivnost, prosba je debitivnost apod.; bylo by to ztotožňování

¹⁶ Sr. Leška O., c. d., 20.

něčeho evidentně nestejnoroedého. Prosha, rozkaz aj. jsou počiny mluvčího, debitivnost však není počin mluvčího (je to situace, v níž se ocitá realizátor děje, subjekt-adresát).

Pojem „nerealizovanost děje“ nebo „vyjádřená nerealizovanost děje“ se při podrobnějším prozkoumání rovněž ukazuje jako nevyhovující. U převážné většiny imperativů sice skutečně jde o děje ve chvíli promluvy ještě nerealizované, avšak tato skutečnost je sotva to, co chce mluvčí imperativem vyjádřit, a co naslouchající osoba z něho vyrozumívá. Nerealizovanost děje není podstatnou významovou složkou imperativu, je složkou jen průvodní. Kromě toho nevztahuje ještě z dalších dvou důvodů: vztahuje se nejen k imperativu, nýbrž i k jiným slovesným tvarům (ke kondicionálu, k infinitivu, k indikativu futura) a nevztahuje se na všechny imperativy (vymykají se např. nedokonavé imperativy s významem schválení typu „Učís'sja? Odoברjaju, učís“ — zde jde o děj v době promluvy už se realizující).

Otázka obecného významu ruského imperativu, kterou nastolil už v r. 1865 N. Nekrasov,¹⁷ tedy zatím stále zůstává nevyřešena; obecný význam lze tušit, jak jej však označit, na to lingvistická literatura zatím nedává uspokojivou, plně přijatelnou odpověď. O tom svědčí např. užívání různého druhu zástupného, náhražkového označování myšleného (avšak neznámého) obecného významu typu „to, co je imperativem vyjadřováno“, „imperativnost“ apod., a zvláště výmluvně pak skutečnost, že žádná gramatika normativního charakteru nepřijímá žádný z výše uvedených pojmů za základ klasifikace ruských imperativů, klasifikuje běžné a zvláštní imperativy odděleně.

Přesto však jsou důvody se domnívat, že ruský imperativ je významově jednotný výrazový prostředek a obecný význam má. Není vyloučena možnost, že 1. některý z výše uvedených pojmů může posloužit aspoň jako odrazový můstek pro nalezení pojmu plně vyhovujícího, a 2. že zpřesnění významového rozboru známých ruských zvláštních imperativů ukáže jejich skryté, zastřené a dosud přehlížené typicky imperativní významy.

Jako odrazový můstek se přímo nabízí pojem „volní projev mluvčího (voleiz'-javlenije govorjaščego)“, který nevyhovuje jen u promluv typu „Oni guljajut, a ja sídi doma“ a „Nikto ne ždal jego, a on i *pridi*“. Žádný z obou imperativů zde sice není volním projevem mluvčího, o něco blízkého volnímu projevu zde však zřejmě jde: na subjekt děje v obou typech je, nebo bylo působeno, aby děj realizoval. O zapůsobení na subjekt děje jde i v kterémkoli a jakémkoli z imperativů v běžném užití — je zde tedy jednotliční významový prvek a rozdílnost mezi oběma skupinami významů už není v jejich podstatě, je jen v tom, kdo nebo co je působícím činitelem. U běžných imperativů je to mluvčí, u imperativů v podmínkových a přípustkových souvětích rovněž mluvčí; v prvním ze dvou dalších zvláštních typů je působícím činitelem buď jiná osoba (která imperativ „sídi“ předtím pronesla, a ten je pak v dané promluvě bez uvození reprodukován), nebo je jím určitý situační faktor (např. zlomená noha) a jeho neřečové působení je v dané promluvě řečí (imperativem) interpretováno; ve druhém typu je působícím činitelem situační faktor (shoda okolností, řízení osudu, „zákon schválnosti“) a jeho zapůsobení je imperativem v dané promluvě interpretováno.

Při formulaci významové charakteristiky jednotlivých typů a podtypů užití ruského imperativu se na místě pojmu „zapůsobení“ jeví jako výhodnější pojmy

¹⁷ Sr. Nekrasov N., *O značení form ruského glagola*, Sanktpeterburg 1865.

„ovlivnění“, „uplatnění vlivu“, které v sobě zahrnují jak pojem „zapůsobení“, tak i pojem „volní projev mluvčího“.

Prozkoumaný dosti obsáhlý a typově velmi rozmanitý materiál, obsahující mj. všechny známé typy užití ruského imperativu, uváděné v literatuře o něm, nasvědčuje tomu, že ruský imperativ vždy označuje uplatnění (uplatnění se) vlivu, směřující k tomu, aby děj, označený daným slovesem ve tvaru imperativu, byl realizován či se realizoval (kladný imperativ), nebo nebyl realizován či se ne-realizoval (záporný imperativ).

Pojem „uplatnění vlivu“ jako východisko významové charakteristiky kteréhokoli a jakéhokoli ruského imperativu připouští dodatkovou specifikaci podle sebeúže specifického charakteru zkoumaného konkrétního imperativu; poskytuje pojem „uplatňovatel vlivu“, který se hodí jak pro případy, kdy působícím činitelem je mluvčí, tak i pro případy, kdy mluvčí tímto činitelem není — může to být jiný personální uplatňovatel vlivu nebo uplatňovatel vlivu nepersonální personifikovaný či nepersonifikovaný (situační faktor); další výhodou je možnost používání pojmů „ovlivňující strana“ a „ovlivňovaná strana“ (např. při charakteristice bezsubjektových imperativů).

Pojem „uplatnění vlivu“ poskytuje dále také zcela přirozený princip základního významového rozřídění ruských imperativů, a to podle toho, jaký vliv je uplatňován nebo se uplatňuje. V objektivní skutečnosti, v běžném životě, rozlišujeme vliv podněcovací (tendence ovlivňované strany je opačná, ovlivnění je slabším faktorem než tato tendence), vynucovací (tendence ovlivňované strany je i zde opačná, ovlivnění je silnějším faktorem), předurčovací (tendence je rovněž opačná, ovlivnění je v plné míře rozhodujícím faktorem), umožňovací (tendence není opačná, ovlivnění je rozhodujícím faktorem), podporovací (tendence není opačná, je však labilní, nezajištěná, ohrožená protikladně působícími třetími faktory).

Předurčovací a podporovací vliv může být také uplatňován jen pomyslně (jen v představě uplatňovatele vlivu-mluvčího, s vědomím, že nejde o skutečnou realizaci či nerealizaci děje, nebo s vědomím, že nejde o skutečné ovlivnění). Řekneme-li např. „*Dejme tomu, že jsi vyhrál sto tisíc. Co bys s nimi dělal?*“, rozhodli jsme tím v představě, pro další chod rozmluvy, že výhra se jakoby realizovala — je to pomyslně předurčovací uplatnění vlivu. A řekneme-li někomu „*Tak brzy se udrav!*“, podporujeme tím jeho uzdravení, avšak rovněž jen pomyslně, s vědomím, že ve skutečnosti tím nic ovlivnit nemůžeme.

Prozkoumaný materiál nasvědčuje tomu, že každý ruský imperativ (v běžném i ve zvláštním užití) má některý z těchto pěti (resp. sedmi) základních specifických významů. Každý z těchto základních významových typů má své úže specifické podtypy z různých hledisek, podle různých proměnlivých prvků promluvové situace.

Imperativy podněcovací mají své podtypy:

1. podle motivace uplatnění vlivu (podněty v zájmu subjektu-adresáta, v zájmu vlastním, v zájmu obapolném či obecném), podle předpokladatelné působivosti a podle některých dalších situačních prvků: návrh, doporučení, rada, návod, naučení, vybidnutí, pobídnutí, nabádání, výzva, prosba, požadavek nekategorický, některé další specifické podněty a podnět prostý;

2. podle postoje uplatňovatele vlivu k vlastnímu podnětu: podněty seriózní a neseriózní (tyto bývají obvykle označovány jako ironické)

3. podle míry záhodnosti či žádoucnosti děje: naléhavé, nenaléhavé;

4. podle poměru uplatňovatele vlivu k subjektu-adresátovi: podněty konejšivé, povzbuzující, přátelské, ohleduplné, dobromyslné, shovívavé, familiární, žoviální, zdvořilé, uctivé, s respektem, lhostejné, uštěpačné, nezdvorné, hrubé, bez respektu, s despektem;

5. podle sekundárního významového charakteru (v poměru ke kontextu): s vedlejším významem podmínky, podmíněnosti, neovlivněnosti kontextovým faktorem, odůvodněnosti (syntakticky nesamostatné imperativy);

6. podle subjektu děje: nejběžnější jsou podněty pro subjekt, který je adresátem dané promluvy a je ve skutečném dosahu uplatnění vlivu; adresát promluvy může být do role subjektu pomyslně přenesen (ve skutečnosti s realizací-nerealizací děje nemá nic společného); mluvčí může pomyslně přenést sám sebe do promluvvé situace s adresátem, který není ve skutečném dosahu promluvy (není v okruhu slyšitelnosti) nebo s adresátem pomyslným-zobecněným či nadpřirozeným; v jedné ucelené promluvě může docházet ke střídání adresátů, a to přítomného s jiným přítomným nebo s nepřítomným, skutečného s neskutečným; tato možnost „mluvní technologie“ je v některých promluvách velmi dobře patrná, očividná — srovnajme např. „Otkrovenno skažu vam, ne ožidal ja ot nego takogo skrjažničestva! Položim, jesli ne chočeš' žit' s ženščinoju, ne živi — v etom čelovek volen, dopuskaju; no i *nagradi* že jeje kak sledujet, ne pravda li?“ (Černyševskij) a přispívá k pochopení subjektově zvláštních ruských imperativů; střídání adresátů je v podstatě skutečným nebo pomyslným přechodem mluvčího z jedné promluvvé situace (s určitým adresátem) do jiné promluvvé situace (s jiným adresátem); mohou tak vzniknout konstrukce, v nichž subjekt je při imperativu označen nominativem, a má charakter 3. nebo 1. mluvnické osoby, např. „A on, to-jest' Val'ter Skott, nigde ne obolščajetsja Napoleonom. Sperva *opiši* on jego, kak ljubovnik v upojenii strasti, i už posle *sudi* o nem, kak muž protrezvivšijsja. A u nego vezde trezvosť ili, lučše skazat', vezde tošnota pochmel'ja“ (z dopisu Vjazemského A. Turgenevovi 1828). Střídání pomyslných přechodů mluvčího ze situace do situace je zde takové: 1. [A on, to-jest' Val'ter Skott, nigde ne obolščajetsja Napoleonom.] — skutečná promluvvá situace, v níž skutečným adresátem je A. Turgenev, 2. [Sperva *opiši*] — přechod mluvčího do pomyslné promluvvé situace, v níž adresátem, jakoby slyšícím, je W. Scott, 3. [on] — návrat do skutečné promluvvé situace, 4. [jego, kak ljubovnik v upojenii strasti, i už posle *sudi* o nem, kak muž protrezvivšijsja.] — další přechod do pomyslné promluvvé situace, 5. [A u nego vezde trezvosť ili, lučše skazat', vezde tošnota pochmel'ja.] — další návrat do skutečné situace;

7. podle funkce v dané promluvě: přímé mluvní ovlivnění (*Vedi* traktor rovneje), reprodukce přímého mluvního ovlivnění (On kričal: *vedi* rovneje), mluvní interpretace neřečového ovlivnění (On šutlivo grozit jej, pokazyvajet na sled koles: *vedi*, mol, rovneje); reprodukuující a interpretující imperativy se vyznačují možnou netotožností mluvčího s uplatňovatelem vlivu a subjektu děje s adresátem promluvy (včetně možnosti označení subjektu nominativem substantiva nebo zájmena při imperativu, např. „Otec tvoj zatejal novuju šutku: *šej* ja jemu sapogi s otoročkoj“); uplatňovatel vlivu, netotožný s mluvčím, v nich může být personální, nebo nepersonální personifikovaný, nebo nepersonální nepersonifikovaný; nepersonifikovaným uplatňovatelem vlivu je obvykle určitý myšlený situační faktor, např. „Posuda, okna, domašnije *ne popadajsja*; iskolotit. A prospitsja, opjat' tiše jego net“ (Pisemskij) — uplatňovatelem vlivu je zde opilost a z ní pramenící záchvaty zuřivosti osoby, která je subjektem děje „iskolotit“.

Imperativy vynucovací se rovněž člení na úže specifické typy:

1. podle situačních prvků, které signalizují silný účín uplatnění vlivu; takový účín mají např. uplatnění vlivu rodičů vůči dětem, staršího vůči mladšímu, fyzicky silnějšího vůči slabšímu, člověka společensky uznávaného vůči neuznávanému, důstojníka vůči poddůstojníkovi nebo vojínovi, bohatého vůči chudobnému, poškozeného vůči původci škody, věřitele vůči dlužníkovi apod.; velké množství podobných situačních prvků lze shrnout do menšího počtu obecněji označitelných okruhů: a) opodstatněnost uplatnění vlivu a nárok na vyhovění, b) nadřazenost uplatňovatele vlivu vůči ovlivňované straně, c) silová nebo mocenská převaha uplatňovatele vlivu, d) nesnadnost nevyhovění vzhledem k doprovodnému či předběžnému počínu uplatňovatele vlivu; rozlišují se: požadavěk nesmlouvavý (kategorický), nařízení, příkaz, instrukce, direktiva, rozkaz (zákaz), povel;

2. podle poměru uplatňovatele vlivu k ovlivňované straně: vynucování s určitým respektem, bez respektu, s despektem;

3. podle funkce v dané promluvě: vynucování přímé, reprodukované, interpretované (příklad interpretovaného vynucování: „Semečka, s ním chlopot ne obereš'sja, so swoim domom. Kryšu *kras'*, *remontiruj*, zabor *počinjaj*“ (Panova) — uplatňovatelem vlivu zde očividně není mluvčí, je jím situace, v níž se vždy ocitá vlastník domu).

Imperativy předurčovací jsou charakterizovány situací, kdy rozhodovací možnost je u ovlivňované strany nulová, u ovlivňující strany stoprocentní, např. „Tak vot *žar'sja teper'*, *negodnica*“ (promluva je adresována vose, kterou mluvčí při tom hází do ohně); mají svou užší specifičnost z několika hledisek, a to především:

1. podle situačních prvků, které signalizují předurčovací účinnost uplatnění vlivu — jsou to hlavně tyto: a) ovlivňovaná strana neuplatňuje nárok na rozhodnutí o vlastním ději, b) ovlivňovaná strana je nucena vlastním zájmem poskytnout možnost rozhodnutí ovlivňovateli, c) ovlivňovaná strana uznává rozhodovací pravomoc uplatňovatele vlivu, vyplývající z jeho nadřazeného postavení, d) uplatnění vlivu je v souladu s objektivně působícím předurčujícím faktorem, e) rozhodující moc uplatňovatele vlivu je zajištěna jeho předběžným, doprovodným nebo následujícím počínem (může to být i počín mluvčí, a to i daný mluvčí počín) nebo zdržením se určitého počínu, f) uplatňovatel vlivu má nadpřirozenou moc;

2. podle subjektu děje — existují imperativem označená předurčovací uplatnění vlivu mluvčího jak vůči 2. mluvnické osobě, tak i vůči nominativem označené 1. či 3. mluvnické osobě;

3. podle funkce v dané promluvě — je nutno rozlišovat předurčovací imperativy přímo ovlivňující a imperativy, které mluvčí předurčení jen reprodukuje a neřečově interpretuje; imperativem interpretovat může mluvčí své vlastní neřečově předurčovací uplatnění vlivu, nebo uplatnění vlivu jiného personálního či personifikovaného uplatňovatele, nebo také uplatňovatele nepersonálního a nepersonifikovaného; nepersonifikovaným faktorem, jehož předurčovací uplatnění vlivu je imperativem interpretováno, bývá nejčastěji: a) konkrétně myšlený situační faktor dějový nebo stavový, b) ustálený řád, c) shoda okolností (řízení osudu), d) nepříznivá shoda okolností („zákon schválnosti“), e) zákonitost příčinně-důsledková, f) náhlá nekontrolovatelná vnitřní pohnutka (nemotivovaná, avšak určitou zákonitostí podmíněná); i zde jsou zajímavé podtypy z hlediska subjektového (včetně bezsubjektových); ze zvláštních ruských imperativů právě tyto patří k „nejzáhadnějším“ a vedly některé lingvisty k zaujetí extrémních stanovisek (druhu např.: imperativ

nemá obecný význam; má jen řadu specifických významů, mezi nimi i významů zcela „neimperativních“; některé imperativy tedy vlastně nejsou imperativy, nýbrž něco jiného — aoristy,¹⁸ „nové módy“,¹⁹ „syntaktické módy“²⁰ apod.); nesporná existence interpretujících imperativů (On pokazyvajet na sled koles: *vedi*, mol, rovneje) a stejně nesporná možnost přechodů mluvčího z jedné dílčí mluvní situace do jiné (Vanja, ty *sidi* zdes', a ty, Vera, *idi* so mnoj) však umožňuje pochopit jejich pravou imperativní podstatu, což v některých dokladech je velmi zřetelně patrné, např. „Net, vospitanije dočerej neblagodarnoje delo! Vyrastiš', vzlelejš' podle sebja, i potom *otdať* čužomu čeloveku... ostan'sja sirotoj“ (A. Ostrovskij) — zde očividně jde o mluvní (imperativem realizovanou) interpretaci neřečového předurčovacího uplatnění vlivu nepersonifikovaného situačního faktoru — ustáleného řádu — vůči subjektu, který není nebo nemusí být totožný (v plné míře) s adresátem dané promluvy.

Imperativy pomyslně předurčovací — tuto základní významovou platnost, nevybočující z rámce imperativu, mají všechny imperativy ve vedlejší větě souvětí podmínkových a přípustkových, a také v souvětích typu „A on, *ne bud'* duren', vospol'zovalsja etim“, v nichž vztah mezi vedlejší a hlavní částí je příčinně-důsledkový; promluvy s těmito imperativy mohou být úplné nebo neúplné (může chybět hlavní část souvětí); mají specifické podtypy podle subjektu děje (může jím být 2. mluvnická osoba různého výše už uvedeného charakteru, i 1. a 3. mluvnická osoba, označená při imperativu nominativem zájmena nebo substantiva, a může být pomyslně předurčována také realizace či nerealizace bezsubjektového děje); zdá se, že pomyslně předurčovací imperativy jsou užitečné, jestliže mluvčí ví, předpokládá nebo aspoň připouští, že objektivní skutečnost je opačná (v době minulé, přítomné či budoucí), např. „*Pridi* oni k nam čerez nedelju, uvideli by sovsem drugoje“; připouští-li, že objektivní skutečnost není opačná, pak nepoužije imperativu, nýbrž indikativu s částicí-spojkou „jesli“: „Jesli oni pridut k nam čerez nedelju, uvidjat sovsem drugoje“.

Imperativy umožňovací (např. „*Sadis'*, jesli ustal“) se od podněcovacích, vynuovacích a předurčovacích liší tím, že uplatnění vlivu zde není v protikladu k stávající tendenci ovlivňované strany; mají různý specifický charakter z několika hledisek:

1. podle situačních prvků, signalizujících druh umožnění (nezabraňování, připuštění, schválení, souhlas, dovození a některá další umožnění, pro něž se v jazyce nevyvinuly názvy, jako např. umožnění z pozice nahodilé kompetence v dané věci, z pozice větších možností než má subjekt-adresát, z pozice nadpřirozené moci);

2. podle serióznosti—neserióznosti uplatnění vlivu;

3. podle subjektu děje (imperativy se subjektem 2. i 1. či 3. mluvnické osoby a také imperativy bezsubjektové);

4. podle funkce v dané promluvě (umožnění přímá, reprodukováná, interpretovaná, s poddobnými specifickými podtypy jako u imperativů podněcovacích, vynuovacích a předurčovacích).

¹⁸ Sr. např. *Sovremennyj russkij jazyk, Morfoložija (Kurs lekcij)*, pod red. akad. V. V. Vinogradova, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1952, 303.

¹⁹ Sr. Vinogradov V. V., c. d., 600—601.

²⁰ Sr. *Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*, c. d., 356, 578—582; sr. také (pro jiný typ imperativu) Švedova N. Ju., *O dolženstvovatel'nom naklonenii*, Sintaksis i norma, red. G. A. Zolotova, Izdatel'stvo „Nauka“, Moskva 1974, 107 n.

Imperativy podporovací (např. „Ne progovoris!“) — tendence ovlivňované strany je předpokladatelně ve shodě s uplatněním vlivu, žádoucí či záhodná realizace (nerealizace) děje je však nejistá vzhledem k protikladně působícím faktorům a potřebuje tedy podporu, pojištění, zajištění; vždy zde jde o varovné (výstražné) upozornění, připomenutí, napomenutí s případným odstínem hrozby; úže specifické podtypy lze rozlišit podle situačních prvků, které opodstatňují nejistotu, ukazují na protikladně působící faktor (neinformovanost, nedostatečná uvážlivost, nepozornost, nepamětlivost a opomenutí, bezděčná či vědomá nedbalost, nedostatečná pevnost morálně-volní apod.).

Imperativy pomyslně podporovací, běžně označované jako přací, se týkají dějů, jejichž realizace—nerealizace 1. nezávisí ani na rozhodnutí subjektu (jako u imperativů podněcovacích a vynucovacích), ani na rozhodnutí mluvčího-uplatňovatele vlivu (jako u imperativů předurčovacích a umožňovacích), nýbrž na faktorech jiných, zcela neovladatelných subjektem a ve skutečnosti zcela nedostupných mluvčímu ovlivnění, 2. je sice závislá na rozhodnutí subjektu, ten však není v dosahu mluvčího uplatnění vlivu; v takových situacích mluvčí podporuje to, co je z jeho hlediska žádoucí, aspoň pomyslně, projevem svého postoje — přání; pomyslně podporovací uplatnění vlivu pak mají různý specifický charakter podle situačních prvků, signalizujících pouhou pomyslnou účinnost ovlivnění; jsou to nejčastěji: plná závislost realizace—nerealizace děje na určitém nepersonifikovaném faktoru vnitřním (vůli nepodléhající psychický nebo fyzický stav či kondice subjektu) nebo vnějším (shoda okolností, řízení osudu, objektivní zákonitost), nebo objektivní nemožnost mluvčího ovlivnění (subjekt je nepersonální a nepersonifikovaný, a není tedy schopen slyšet a rozumět; je sice personální či personifikovaný, avšak není v dosahu mluvčího uplatnění vlivu; je ve chvíli promluvy neznámý a nedefinovatelný).

Nastíněný způsob významové charakteristiky ruských imperativů a princip jejich třídění podle významu i podle jiných vlastností vyplynul z podrobné analýzy poměrně značně obsáhlého typově různorodého dokladového materiálu, obsahujícího kromě vlastní excerpcie i všechny typy ruského imperativu, známé z literatury o něm. Při zjišťování obecného významu a při charakteristice jednotlivých typů a podtypů nebyl vyřazen ani jediný obtížný příklad — byly vždy podle nich v detailech nebo i od základu měněny formulace příslušného počtu podtypů či typů tak, aby vyhovovaly celkově. Lze předpokládat, že sotva se najde příklad ruského imperativu, který by se do nastíněné soustavy nevěleňoval.

ОБЩЕЕ ЗНАЧЕНИЕ РУССКОГО ИМПЕРАТИВА И ЕГО ЧАСТНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ

Общим значением русского императива (форм типа „пиши, читай, встань, ляг“) в самом обычном употреблении, несомненно и бесспорно, является волеизъявление.

Однако, в двух типах „особого“ употребления императив, очевидно, не обозначает волеизъявление говорящего — в типе „Они гуляют, а я сижу дома“ и в типе „Никто не ждал его, а он и приди“. Следовательно, волеизъявление говорящего общим значением русского императива, как целого, не является.

Общее обязательно должно содержать в себе все частные, а каждое частное обязательно должно быть отождествимо с общим. Если, например, понятие „жидкость“, несомненно, можно считать общим обозначением для таких веществ, как вода, молоко, нефть, спирт и другие, и если эти частности можно отождествлять с их общим обозначением — „вода есть жидкость“, „молоко есть жидкость“ и т. д., тогда общее значение

императива (т. е. понятие, обозначение, слово, полностью его постигающее) и все частные значения императива должны обладать теми же свойствами. Понятие „волеизъявление говорящего“, очевидно, не удовлетворяет этим естественным требованиям.

Не удовлетворяют естественным требованиям и другие понятия, употребляемые в лингвистической литературе для обобщающего обозначения императивной семантики или прямо предлагаемые как общее значение императива — приказание-повеление (в самом широком смысле), побуждение, призыв, желание, арбитражность действия, дебитивность, нереализованность действия.

Как вполне удовлетворительное в статье предлагается понятие „оказание влияния“. Просьба, приказ, позволение, любое волеизъявление — это оказание влияния. А императивами в особом употреблении двух выше приведенных типов говорящий тоже обозначает оказание влияния, только не свое, а кого-то или чего-то другого — в случае „приди“ предопределяющее влияние фактора обстановки (стечение обстоятельств, „закон подлости“), в случае „сиди“ вынуждающее влияние или другого лица (которое данный императив до этого тоже произнесло), или опять же определенного фактора обстановки (напр., сломанная нога).

Подробный анализ примеров русского императива всех известных типов употребления подтверждает, что эта русская глагольная форма всегда обозначает оказание влияния, причем возможны три варианта: 1. прямое речевое оказание влияния говорящего лица, 2. последующее или предварительное воспроизведение (репродукция) речевого оказания влияния данного или другого говорящего, 3. речевая (посредством императива) интерпретация неречевого оказания влияния неперсонального и неперсонифицированного фактора данной обстановки, или же лица, которое оказывает влияние жестом, мимикой, перечевым способом.

Оказываемое влияние бывает различного характера — можно оказывать влияние побуждающее, вынуждающее, неминуемо предопределяющее, позволяющее (создающее возможность), поддерживающее; предопределяющее и поддерживающее влияние говорящий может оказывать фактически или только мысленно, в воображении (сюда относятся 1. императивы в условных и уступительных сложных предложениях, 2. желания). Этим намечаются основные частные (специфические) значения императива, что создает возможность естественной семантической классификации русских императивов в различных типах высказываний, в обычном и в „особом“ употреблении.

